Projekt rozvoja „jazyka a vzdelanosti" v Starých novinách literního umění

TIMOTEA VRÁBLOVÁ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

V období osvietenstva u nás sa zmenila forma, intenzita i rozmer komunikácie medzi skupinami intelektuálov. V baroku vzdelanci predstavovali výsostne elitnú spoločenskú skupinu. Ich vzájomný dialóg za účelom verejnej výmeny poznatkov a názorov bol obmedzený, prebiehal predovšetkým formou korešpondovania, pri verejných dišputách a prednáškach (s istým lokálne limitovaným dosahom), a tiež prostredníctvom knižne publikovaných diel. V období osvietenstva dochádza k rozšíreniu foriem „verejnej komunikácie", medzi iným vzniká a rozvíja sa žánrovo pestrá produkcia časopisov, novín, prostredníctvom ktorých sa verejnosť postupne stáva účastníkom tohto „verejného dialógu". V periodikách sa objavujú správy o vedeckých dišputách a prednáškach, sú sprostredkované „moderné" poznatky, recenzuje sa knižná tvorba, dokonca sa aj propaguje viacerými formami – prostredníctvom oznamov propagačnými letákmi vydavateľov a kníhkupcov. Dochádza k zmene i v intencii „verejného dialógu" – adresátom už nie je len kruh vzdelancov, ale širšia obec (tí, ktorí čítajú, i tí, ktorým sa číta, v rámci toho teda i širšie pospolité ľudové vrstvy)[1].

Uhorská spoločnosť sa vyznačovala jednak multikulturálnosťou a jednak polyglotnosťou. Pomocou latinčiny, ktorá plnila funkciu úradného jazyka a zároveň bola jazykom vzdelaných vrstiev, však nebolo možné dostatočne preniknúť k menej vzdelaným adresátom. Periodiká vydávané v latinčine ani neboli určené širokému spektru čitateľov. Napríklad známa latinská uhorská ročenka *Novi ecclesiastico-scholastici annales* bola zameraná predovšetkým na evanjelickú cirkevnú a akademickú obec a adekvátne tomu sprostredkovávala informácie pre tento vymedzený okruh prijímateľov – išlo najmä o informácie z cirkevného života seniorátov, o stave vzdelávania na jednotlivých školách, ale i o recenzie širokej palety domácej a zahraničnej prevažne náboženskej a filozofickej literatúry.[2]

V snahe rozšíriť a skvalitniť „verejný dialóg" a s ním spojenú výmenu poznatkov vystúpila do popredia nevyhnutnosť používania domácich jazykov. V úsilí o rozvoj domácich jazykov a o ich širšie spoločenské uplatnenie príslušníci menšinových etník síce narážali na odpor germanizačnej politiky viedenského dvora, avšak na druhej strane práve vďaka nej sa im otvorila možnosť pre argumentáciu o význame používania domácich jazykov pri vzdelávaní občanov, ktoré napomáha pri „budovaní spoločného blaha

---

[1] M. Mosendzová-Papánková zaznamenáva, že na verejných miestach si medzi slovenským pospolitým ľuďom v 18. storočí čítavali noviny a rôzne periodiká. Tí, ktorí vedeli čítať, predčítavali tým, ktorí čítať nevedeli. Obľúbeným periodikom pre takéto verejné čítanie boli napríklad i *Staré noviny literního umění*. MOSENDZOVÁ- PAPÁNKOVÁ, M.: *Čitateľské pomery na Slovensku v rokoch 1783 – 1848*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 1944.

[2] Bližšie o nej pozri: BRTÁŇOVÁ E. – VRÁBLOVÁ T.: *Recenzistika v ročenke Novi ecclesiastico-scholastici annales*. Kniha 1999 – 2000. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Martin : Slovenská národná knižnica, 2001, s. 181 – 188.

v krajine".[3] Popri nemecky tlačených periodikách sa začínajú objavovať noviny a časopisy písané domácimi jazykmi s ambíciou získať a postupne vychovať čo najširšiu obec čitateľov aj z ľudových vrstiev. Od roku 1783 začali vychádzať Prešpurské noviny, ktoré ako prvé a spočiatku i jediné oslovovali slovenských čitateľov.

Medzi slovensky hovoriacim obyvateľstvom bola otázka používania domáceho jazyka komplikovanejšia, keďže v zložitých politických a náboženských pomeroch bola determinovaná i konfesionálnou príslušnosťou.[4] Slovenskí evanjelici už v predchádzajúcich storočiach poukazovali na historickú a náboženskú spolupatričnosť s príbuzným českým etnikom, o čom svedčil aj fakt, že čeština sa napokon stala ich náboženským jazykom.[5] Jazykové a etnické vyhraňovanie slovenských katolíkov malo vzhľadom na vnútorné konfesionálno-politické trendy zložitejšiu podobu,[6] avšak práve v 18. storočí dozrel významný pokus bernolákovcov o kodifikáciu západoslovenského kultúrneho variantu slovenčiny.

Dôležitú úlohu nielen pri podnecovaní „verejnej diskusie", ale aj pri formulovaní názorov na otázky jazyka a vzdelanosti menšinových etník v Uhorsku, zohrávali učené spoločnosti. V osvietenstve, na rozdiel od predchádzajúcich kultúrnych období, začali plniť širšie spektrum úloh – podieľali sa na rozvoji vedných disciplín (mnohé spoločnosti boli zamerané najmä na etnografický, jazykový a historický výskum), venovali sa zberateľskej činnosti, iniciovali vydavateľskú činnosť. Učené spoločnosti propagovali svoje názory väčšinou prostredníctvom vlastného periodika, ktoré vydávali. Okolo roku 1785, pravdepodobne v Banskej Bystrici, vznikla spoločnosť ***Erudita societas slavica***,[7] ktorú založil a na čele ktorej stál významný slovenský vzdelanec, evanjelický farár a popredný organizátor slovenského literárneho života, Ondrej Plachý. Spoločnosť vydávala i periodikum, mesačník ***Staré noviny literního umění***.[8] So zámerom vydávať „učené noviny

---

[3] DEKANOVÁ, A.: Dávid Cwittinger. Ukážka uhorskej vzdelanosti a doby. In: Gizela GÁFRIKOVÁ a kol.: *Pannonia docta. Učená Panónia*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2003, s. 54 – 58.

[4] KOWALSKÁ, E.: Patriotizmus a národné vedomie v osvietenstve. In: *Slovenská literatúra*, roč. 51, 2004, č. 4, s. 249 – 259.

[5] KOWALSKÁ, E.: Ref. 4.

[6] KOWALSKÁ, E.: Ref. 4.

[7] Jej vznik nie je doposiaľ spoľahlivo objasnený. Prikláňam sa k názoru Gizely Gáfrikovej, že spoločnosť bola založená ešte pred vznikom Starých novín. „*Ondrej Plachý – poučený aj skúsenosťami z nemeckého kultúrneho prostredia – vedel, že životaschopnosť učenej spoločnosti závisí predovšetkým od publikačných možností jej členov. Ich vzájomnú komunikáciu na stránkach vhodného periodika považoval za významný vzdelávací a osvetovo-výchovný prostriedok pre formujúcu sa vidiecku i meštiansku verejnosť.*" GÁFRIKOVÁ, G.: Staviteľ chrámu vzdelanosti a tolerancie. In: *Až potiaľto pomáhal nám Hospodin (1545 – 1995)*. Zborník z jubilejného sympózia k 450. výročia založenia martinského evanjelického a. v. zboru. Martin, 1996, s. 46.

[8] V tejto štúdii pracujeme s ich knižnou edíciou, v ktorej boli všetky čísla a ročníky Starých novín. Vyšla pod názvom *Spolusebrání rozličných spisů z všelikého Umění historického, geografického, filozofického, fizikálského, hvězdárského, a ókonomikálského k užitečnému času – trávení v Umění zbehlých slovenského Jazyk Milovníků k potřebnému naučení mladého věku lidí z částky z jiných knih vytáhnutých, a v slovenské čisté roucho oblečených, z částky pak v nově vydělaných, jimž místo předmluvy předložen jest Charakter anebože vyobrazení našeho milostivého císaře a krále Jozefa II- ho. V B. Bistricy vytištěné u Jana Jozefa Tumlera roku 1786*. Číslovanie strán jednotlivých príspevkov uvádzam podľa tejto edície.

v slovanskom jazyku" Plachý v listoch oboznamuje aj Michala Institorisa Mošovského, známeho vzdelanca, evanjelického cirkevného dejateľa a mecéna.[9] Prvé číslo *Starých novín* vyšlo už v máji 1785 v Banskej Bystrici. Vydávania tohto periodika sa ujal banskobystrický vydavateľ, tlačiar a kníhkupec Ján Tumler. *Staré noviny* pravidelne vychádzali len rok. V roku 1786 totiž zanikli pre finančné ťažkosti vydavateľa. Aj tak však stihli zohrať významnú úlohu. Už literárny historik Jaroslav Vlček upozorňoval na úroveň, ktorou sa vyrovnali európskemu štandardu. V slovensko-českom kultúrnom kontexte boli v danom čase jediným mesačníkom svojho druhu.[10] Význam *Starých novín* zvyšuje aj skutočnosť, že na rozdiel od mnohých iných súvekých periodík jeho obsahovú skladbu netvorili len prevzaté a preložené články zo zahraničných periodík, ako bolo v tom čase bežné, ale podstatnú časť každého čísla tvorili pôvodné články domácich prispievateľov „šité na mieru" domácich čitateľov.

Typologicky zodpovedá tento mesačník označeniu *vedecko-kultúrna revue.*[11] V koncepcii *Starých novín* sa pritom zreteľne odráža snaha Ondreja Plachého vytvoriť periodikum, ktoré by oslovovalo širšie vrstvy slovenského čitateľstva. Zdá sa, že v tomto ohľade sa ideovo zhodol aj s vydavateľom. Ján Jozef Tumler bol totiž známy svojím úsilím o vydavateľskú produkciu zameranú najmä na slovenských čitateľov.[12]

Podľa dobových požiadaviek, a teda vtipne, pútavo, stručne, propagovali *Staré noviny* rôznorodé informácie z oblasti prírodovedných a spoločenskovedných disciplín. Do oblasti ich záujmu patrili poznatky z filozofie, prírodných vied, ekonómie, geografie, teológie, praktickej medicíny, histórie, pedagogiky. Prinášali i príspevky zo zábavnej literatúry – najmä anekdoty a krátke príbehy. Inými slovami, ponúkali čitateľom literatú-

---

[9] Prvá informácia bola uvedená v liste z 8. 2. 1785, keď Plachý Institorisovi píše: *My tiež zamýšľame robiť niečo pre slávu slovanského (slovenského) národa, čoskoro dám vedieť.* V liste z 2. 4. 1785 už posiela konkrétnejšie informácie a predkladá Mošovskému svoj „projekt" na odobrenie: *„Okrem tohto posielam onen návrh, ktorý sa týka rozhodnutia písať učené noviny v slovanskom jazyku a prosím v mene iných dobrých mužov, aby ctihodný pán brat, spolu so ctihodným pánom Crudim ráčil toto dielo nielen schváliť, podporiť, ale aj všetkým pričinením prispieť k jeho pokroku. Zaiste, tento plán už schválili všetci svetskí činitelia; im však predsa musíme ísť dobrým príkladom. Úspech vecí závisí od priazne dobrých mužov a od počtu predplatiteľov. Ak bude ten dostačujúci, iste sa čoskoro dostaví úspech. Preto najponíženejšie prosia ctihodného pána brata, aby ráčil prispieť do prvého zošita niečím vhodným, aby tak boli naši čitatelia hneď na prahu zlákaní k čítaniu. A pretože aj ja som účastný na tomto diele, budem ho trpezlivo očakávať."* (Z latinčiny prepísala a preložila Alexandra Dekanová.) In: Knižnica bratislavského evanjelického lýcea, rkp. fasc. korešpondencie M. Institorisa Mošovského.

[10] Jaroslav Vlček vniesol do literárnej histórie názor, že Staré noviny vychádzali podľa vzoru anglických novín Tatler a Spectator. S týmto názorom nemožno celkom súhlasiť, pretože spomínané periodiká mali úplne odlišný charakter i cieľovú skupinu.

[11] Doterajšie názory na žánrové označenie Starých novín sa rozpačito rôznia. V odbornej literatúre sú označované ako noviny (M. Mosendzová-Papánková), literárny mesačník (M. Pišút), prvý slovenský časopis, revuálny mesačník (Š. Ruttkay), časopis (S. Šmatlák), kultúrna revue, mravoučný mesačník (Malá encyklopédia žurnalistiky), prvý vedecko-kultúrny časopis (G. Gáfriková). Prikláňam sa k označeniu vedecko-kultúrna revue. Staré noviny (teda vlastne novinky) podávali prehľad pre súčasníka zaujímavých informácií z rôznych kultúrnych a vedných oblastí, na rozdiel od bežného časopisu však mali pevnejšiu a vyhranenejšiu koncepciu, niektoré články na seba tematicky nadväzovali. Neskoršie knižné vydanie si teda nevyžadovalo mimoriadne zmeny a zásahy.

[12] BÁLENT, B.: *Z dejín banskobystrického kníhtlačiarstva.* Banská Bystrica, 1947, s. 9 – 13.

ru v najširšom dobovom zmysle slova. Nie vždy však sprostredkovávali naozajstné novinky; spravidla išlo o poznatky, pri ktorých sa z rôznych dôvodov predpokladalo, že nebudú širšej verejnosti známe, čo naznačoval aj samotný titul *Staré noviny*.

Cieľom vydavateľov nebola však len propagácia užitočných poznatkov, rozširujúcich vzdelanostný rozhľad čitateľov. Jednotlivé články polemizovali so „spiatočníckymi poverami", ako ich autori nazývali v intenciách osvieteneckej osvety, prostredníctvom iných zasa prispievatelia viedli skrytý a niekedy i priamy polemický dialóg s neadekvátnymi postupmi cisárskeho dvora – napríklad s násilnou germanizačnou politikou Jozefa II.,[13] úlohou ďalších bolo prebúdzanie záujmu o kultúrne povznesenie čo najširšieho okruhu slovenských čitateľov. Autori článkov na nich apelovali, aby sa horlivejšie zapájali do pestovania *literního umění*, ku ktorému údajne majú vlohy a možno i lepšie predpoklady ako ktorýkoľvek zo silných európskych národov.[14] Viacerí prispievatelia povzbudzovali k tomu čitateľov aj pochvalnými charakteristikami dobrých vlastností Slovákov, najmä ich usilovnosti, tvorivosti a bystrosti. Autor článku *Národ slovenský* dokonca poukazoval na údajné rozdiely medzi slovenským/slovanským a dolnozemským, teda aj maďarským etnikom.[15]

Zameranie *Starých novín* celkom odlišne vidí Martin Golema vo svojej nedávno vydanej monografii.[16] Podľa Golemu sa Plachý prostredníctvom tohto periodika pokúsil realizovať akýsi vlastný „projekt mentálnej urbanizácie", ktorého cieľom bolo pozdvihnúť kultúrnu, vzdelanostnú úroveň i hodnotovú orientáciu šľachty a stredných meštianskych vrstiev a zaujať ich nielen pre osvietenské ideály, ale i pre rozvíjajúci sa kapitalis-

---

[13] Doterajšia literárna historiografia charakterizovala názory prispievateľov *Starých novín* ako projozefínske. Takto ich hodnotí aj autor nedávno vydanej monografickej štúdie Martin GOLEMA: *Projekt mentálnej urbanizácie v Starých novinách literního umění*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, Pedagogická fakulta, 1999.

[14] Snaha zapojiť široké vrstvy do literárneho života sa objavovala v tom čase i v ostatných európskych krajinách. Napríklad populárne anglické noviny Tatler, ktoré vychádzali už od 17. storočia, vyzývali neustále čitateľov, aby sa svojimi príspevkami aktívne vyjadrovali k aktuálnym spoločenským otázkam. Na základe prieskumu z korešpondencie s čitateľmi dokonca vydavateľ vyberal nosné témy každého čísla. Aj jednotlivé články tohto periodika boli v mnohých prípadoch štylizované ako priame odpovede na čitateľské listy (fiktívne alebo skutočné). Napríklad v jednom čísle Tatlera sa redaktor zameriava na problém krutej výchovy v niektorých rodinách, pričom svoj príspevok štylizuje ako odpoveď na aktuálne otázky čitateľov: „*Having lately received a great many complaints from my correspondents concerning the Severity of Parents towards their children, and the unhappy consequences that often attend it, I shall at this Time make it my Business, carefully to enquire into the nature and Original of this Evil.*" Podľa edinburského vydania The Tatler (by Donald Mac Staff of the North), 20. – 24. 1. 1711, London : British Library.

[15] „*Dílo tak pilně a pečlivě vykonáva, že se dobrým právem říci může, že dolnějších strán obyvatelé, kterýžto jsou z větší stránky Uhrové* (Maďari, pozn. aut.), *jen toliko z toho interesu živí jsou, kterýžto jim Slováci nadobývají; ... Nebo se z pracovitých rodičů rodí, a v takových krajech, a okolích bydlejí, kteraž jim přirozeným způsobem nedopouští v lenivosti svůj život tráviti, chtějíli na světe živí být: nevolní Slovák i tam živ býti musí, kde ani vrabec vyživení nenalézá! A předce se dobře má! Má více penězi, větší náklonnost k liternímu umění, statečnější oděv, nežli ten Dolnozemčan, kterýž v zime i v léte v své zamastené bunde chodí, ačkoli za maličkou práci svou, bohatou odmenu na své roli dosahuje.*" In: *Národ slovenský*, ref. 8, s. 738 – 739.

[16] GOLEMA, M.: Ref. 13.

tický spôsob ekonomického myslenia, ktorý v tom čase nachádzal živnú pôdu v niektorých krajinách západnej Európy. Zdá sa, že Golema spracoval materiál síce na základe moderných teórií (sociologická koncepcia Maxa Webera, hermeneutická interpretačná metóda), no za jeho názormi akoby nestálo autentické poznanie dobovej uhorskej reality. Vykonštruovaný „Projekt mentálnej urbanizácie" je postavený na fikcii, že Plachý spolu s redakčným a prispievateľským okruhom systematicky a cielene ovplyvňovali čitateľov *Starých novín* tak, aby prebudovali ich myslenie v duchu nových ekonomických teórií kapitalizmu, prispeli k uvedomovaniu sociálnych a spoločenských tried, čo malo byť prísľubom spoločenského a hospodárskeho pokroku. [17] Golema sa snaží dokázať, že tento filozofický koncept sa realizoval prostredníctvom istej štruktúry pojmov – napríklad práca, mesto, ľud, meštianska etiketa („móresnosť") a pod. Vôbec pritom nebral do úvahy, že medzi centrálne témy *Starých novín* rozhodne nepatria pojmy *práca* a *mesto*, ktoré v „projekte mentálnej urbanizácie" predpokladajú dominantné postavenie. Podľa nášho názoru prispievatelia *Starých novín* neuvažovali ani v kategóriách spoločenských tried. Naopak, zdá sa, že v centre pozornosti redakcie novín bolo predovšetkým rozvíjať všeobecný, vzdelanostný rozhľad – dobovým termínom *literní umění*, ktoré malo aktivizovať a prebúdzať národné povedomie, mobilizovať úsilie o zlepšovanie životnej kvality príslušníkov slovenského spoločenstva a podieľať sa na udržiavaní etických i náboženských noriem.

Ak by sme teda uvažovali o istej nosnej štruktúre pojmov, o ich kategorizácii na stránkach *Starých novín,* zistíme, že autori kladú do centra pozornosti predovšetkým otázky súvisiace s rozvojom jazyka jednotlivých etník, ich kultúry a vzdelanosti. Plachého koncept by sme zrejme mohli označiť skôr „Projekt rozvoja kultúry a vzdelanosti".

V zmysle inštrukcie vzdelávať čo najširšiu čitateľskú základňu, sa prispievatelia *Starých novín* usilovali zoznamovať čitateľskú verejnosť s rôznymi vecnými i odbornými termínmi, čo napokon zodpovedá typologickému charakteru periodika ako vedecko-kultúrnej revue. Pritom je zrejmá tendencia nahrádzať cudzie výrazy pojmami domáceho jazyka. Nezriedka išlo o kalky z latinčiny a gréčtiny, prípadne i z nemčiny. Autori pritom často na úrovni synoným používali paralelne pôvodný i vytvorený či preložený termín. Napríklad prírodovedci sú síce označovaní len jediným výrazom *natury zpytatelé*[18], popri termíne *fyzik* sa však používal aj domáci výraz *zpytatel přirození.*[19]

Ústredným pojmom *Starých novín* bol nepochybne výraz *literní umění*, ktorý sa dostal aj do názvu tohto periodika. Jeho prispievatelia ho považovali za kľúč k rozvoju

---

[17] V súvislosti s „emancipačnou dynamikou" nižšej šľachty, ktorá podľa Golemu prijala mentalitu meštianskych vrstiev, sa M. Golema odvoláva aj na zmienku o istom zemanovi z Vrbovky, ktorý sa zapísal medzi „akademických mešťanov" v Lipsku. Túto informáciu čerpal z Pamětí IV. B. Tablica. V súvekom ponímaní pojem *akademický mešťan* však neoznačoval príslušníka meštianskeho stavu, ktorý sa stal členom akademickej obce, ako tvrdí Martin Golema. Pod týmto spojením sa chápal vzdelanec vôbec – teda akýkoľvek príslušník akademickej obce. Bližšie k tomu pozri GOLEMA, M.: Ref. 13, s. 93.

[18] *„Mezy tím noví natury zpytatelé o tom nic nevědí."* In: *Rhynoceros aneb Nosorožec*, ref. 8, s. 13.

[19] *„Epikurus spolu s jinými starodávnými mudrci byli nenáležití fyzici, aneb zpytatelé přirození."* In: *Epikurovo zoufalství,* ref. 8, s. 106.

národa. Aký význam mala pre jedného z autorov – Jána Hrdličku? *Neformujeli ono najlépe dítky ke všemu dobrému? Nenapravujeli jejich mravy? Neučiní je spůsobnější k jakémukoli budoucímu povolání jejich? Sama skušenost svědčí, že ti, jenž literním uměním vládnou, i v mravých, i ve vší jiné sposobnosti dalece převyšují těch, jenž bez něho vyrůstají.*[20] Aj Ondrej Plachý, podobne ako Hrdlička, vidí veľký význam *literního umění* v tom, že je nástrojom šírenia mravnosti a znášanlivosti a formuje kultúrny život národa. Pretože pojem *literní umění* sa v tomto období synkreticky stotožňoval predovšetkým so vzdelanosťou, s vedami, resp. náukami, možno ho považovať aj za synonymum k pojmu *písma*,[21] ktorým prispievatelia *Starých novín* označovali písomníctvo. Sumárne, v dobovom kontexte, a teda i v *Starých novinách*, pojem *literní umění* označoval istý kultúrny prehľad, sčítanosť, poznatky, ktorými ten ktorý človek disponoval. Neuvažovalo sa pritom o schopnosti literárne tvoriť. Tento obsah do významovej štruktúry pojmu literatúra vstupuje až neskôr.[22]

Z hľadiska významu a vplyvu na život človeka sa všetky poznatky, ktoré človek mohol získať, pokladali za rovnocenné. Tento prístup bol nasmerovaný aj proti „hegemónii" teologickej literatúry, ktorá sa dovtedy považovala za hlavný zdroj výchovy a vzdelávania človeka, súvisel so snahami o demokratizáciu kultúry a vzdelanosti. V tomto zmysle obhajoval *literní umění* zakladateľ a hlavný redaktor *Starých novín* – Ondrej Plachý. Podľa neho teologická literatúra rozvíja človeka len v istej oblasti, nepomôže mu však sformovať jednotlivé stránky charakteru, nerozvíja jeho rozumové schopnosti, emocionalitu a iné zložky osobnosti.[23] V terminológii *Starých novín* sa pomerne často vyskytuje termín *slovanská* (resp. slovenská) *literatúra*.[24] Evidentne sa teda na stránkach tohto periodika začína uplatňovať diferenciácia kultúry a vzdelanosti podľa jazykového a etnického kritéria. Tu je namieste podotknúť, že literárna historiografia doposiaľ nerozlišovala jemné nuansy v jednotlivých fázach vývoja nášho jazyka a národného písomníctva. Preto sa objavovali problémy so zaradením literárnych diel či periodík, ktoré boli, podobne ako *Staré noviny*, písané v češtine. Na druhej strane sa nebral do úvahy ani fakt, že nie každý „prívlastok" slovenský treba spájať výlučne so slovenským národom. Uka-

---

[20] HRDLIČKA, J.: *Vysvětlení nejvyššího císařsko-královského rozkazu rodičům k vedení dítek svých k liternímu umění daného přesložené podle obyčejného evanjelium v neděli XX. po svaté Trojici*, léta Páně 1783, Rovně na Vsetíně, s. 37 – 38.

[21] *„Nejprv a především k považování rozličných časů našich v veliké hojnosti ustavičně vycházejících písem."* In: HRDLIČKA, J.: *O časích osvícených*, ref. 8, s. 299.

[22] GÁFRIKOVÁ, G.: Poznámky a vysvetlivky. In: Hugolín Gavlovič: *Naučení o dobrých mravoch*. Bratislava : Tatran, 1987, s. 174 – 175.

[23] *„... že knihy náboženství nejsou dostatečné k rozšiřování literního umění, kteréžto lidi k mravnímu, vlídnemu, statečnému a cnostlivému životu nakloňuje. Odkudž se stává, že smutný člověk velice pilně svá postilky čte, zpíva, a modlí se, a přitom všem jest pověrčivý, nevlídný, nesnášenlivý, grobianský, a do žádneho tovarišství se nešikující. To se nemá tak rozuměti, jakoby čtení nábožných knih s napravování mravů, a křesťanskému pobožnému životu nebylo potřebné, ale tak, že ono bez literního umění takový užitek nepřináší jakovýby přinášeti mělo."* In: *Slovanská literatúra jest potřebná, slouží k rozšíření známosti řeči německé*, ref. 8, s. 130.

[24] *„To jest zřetedlně povědíno: kdo jednouc při potůčku* **slovanské literatury,** *Umění žízniti začne, ten se bude usilovati, aby se z same studnici podle německé řeči obživoval."* In: Ref. 23, s. 127.

zuje sa, že takto sa často označovali Slovania vôbec. Tento termín je dnes bez kontextu iba ťažko rozlíšiteľný, hoci v súvekej praxi nerobil zrejme autorom, ba ani čitateľom žiadne problémy. Istý obraz o obsahu pojmov *slovanská* či *slovenská literatúra* poskytuje analýza niekoľkých príspevkov zo *Starých novín*, v ktorých sa tieto pojmy stali dokonca ústrednou témou.

Autorom príspevku *Slovanská literatúra jest potřebná slouží k rozšíření známosti řeči německé* je podľa doterajších zistení Ondrej Plachý. Plachý bol horlivým propagátorom reformy školstva, zastával názor, že výučba v materčine je pri získavaní kvalitného vzdelania základnou podmienkou. Stať *Slovanská literatúra* je predovšetkým polemikou s germanizačným programom viedenského dvora. Na polemickú dikciu tohto príspevku som poukázala pri inej príležitosti.[25] Tu nás predovšetkým zaujíma, v akom význame sa v príspevku operuje s pojmom *slovanská literatúra*. Ako sme sa už zmienili, autor sa v ňom polemicky vyjadruje k názorom fiktívneho adresáta, ktorý je zrejmým stúpencom „provládnej" kultúrnej politiky. V jej intenciách je rozvoj kultúry a vzdelanosti (*literního umění*) v slovanskom jazyku nepotrebný, dokonca je v rozpore so zámermi panovníka. Proti takémuto konceptu stavia Plachý presvedčivý argument; podľa neho je zarážajúce, že hoci Slovania predstavujú veľkú skupinu európskeho obyvateľstva, doposiaľ nemali dostatok príležitostí na to, aby sa vzdelávali vo svojom vlastnom jazyku (*cvičili se v literním umění*). Vo svojej úvahe sa jednoznačne stavia za potrebu pestovania národných literatúr, ktoré jediné môžu podnietiť nielen rozvoj kultúry a vzdelania jednotlivých národov, ale priblížia ich aj iným kultúram a jazykom. Martin Golema príspevok Ondreja Plachého hodnotí paradoxne ako „zaslepenú" propagandu jozefínskych reforiem. Na potvrdenie svojich úvah vyberá z článku *Slovanská literatúra* z celkového kontextu vytrhnuté Plachého formulácie: „*Kdo jednou při potůčku slovanské literatury, Umění žízniti začne, ten se bude usilovati, aby se s samé studnicy, podle německé řeči obživoval... Ržeč naše slovenská se podle německé brousy. Vždycky se na ní cosy z Němčiny vlapí, až naposledy – německou ostane...*" (Pozri c. d., s. 18.)

V skutočnosti je totiž celý Plachého príspevok koncipovaný ako polemika s existujúcou germanizačnou politikou. Svedčí o tom už samotný názov a úvodná časť, tiež výstavba textu postavená na striedaní názorov a polemických argumentov. Dôkazom polemického vyznenia textu je Plachého obrana materinského jazyka, pestovanie ktorého je podľa neho jedinou cestou, akou si národ potom môže osvojiť aj iné cudzie jazyky.

Zmienkou o Slovanstve má Plachý podľa kontextu jednoznačne na mysli Slovanstvo ako celok, keď spomína *naší slovanskou nácí, kterážto tento jazyk spolu s jeho dialektý užívá*. Ako teda možno v tejto úvahe diferencovať pojem slovanská a slovenská literatúra? Plachý chápe jednotlivé národné literatúry ako rovnocenné, podobne ako aj ich národy. Slovanský národ reprezentujú jeho jednotlivé etniká, medzi nimi aj Slováci. Ku svojim protigermanizačným argumentom Plachý pridáva názor, že bez národnej literatúry nie je možný kultúrny rozvoj nijakého národa. Dôrazne sa stavia aj proti trendu,

---

[25] Pozri VRÁBLOVÁ, T.: K predstave medziliterárneho kontextu slovenskej literatúry v Starých novinách literního umění (1785 – 1786). In: *XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Ľubľane*. Príspevky slovenských slavistov. Bratislava : Slovenský komitét slavistov / Slavistický kabinet SAV, 2003, s. 195 – 199.

ktorý sa podľa neho udomácnil medzi Slovákmi, že totiž zrozumiteľný český jazyk dostal miesto jedine v náboženskej literatúre. V istom zmysle formuluje manifest *Starých novín* ako revue, v ktorej bude vytvorený dostatočný priestor na pestovanie národnej kultúry. Obsahové zloženie jednotlivých čísel *Starých novín* pritom jasne ukazuje, že pod pojmom *slovanská literatúra* sa nemyslelo na slovanskú kultúru a vzdelanie ako na celok, ale na vlastnú národnú kultúru jednotlivých etník.[26] Z uvedeného príspevku možno vyvodiť aj ďalšiu zaujímavú skutočnosť, že totiž používanie českého jazyka, ktorým písali aj autori na stránkach *Starých novín*, nemá nič do činenia s vlastnou etnickou identifikáciou autorov príspevkov, či čitateľov, ako sa časť slovenskej historiografie mylne domnieva. Svedčí o tom aj úvaha autora o celkovo neblahom stave znalosti používaného literárneho jazyka, ktorý negatívne ovplyvňuje aj jazykovú úroveň *Starých novín. Komuby se však ani z ohledu tohto takováto literatura nezdala býti potřebná; ten nechť pováží, že ona aspoň k zachování čistoty řeči naší slovanské sloužiti bude. Natolik pak se neznámost našeho slovanského jazyka rozmohla, že se i mezy Vysoce učenými velmi maličký houfiček nalézá, kterýbyž aspoň dobre po slovansky psáti, to jest Orthografii uměli, čehož i tyto naše prvotiny živým příkladem býti mohou.*[27]

Ani Ján Hrdlička, autor príspevku *Vzněšenost řeči české neb slovenské,* v žiadnom prípade nestotožňuje češtinu zo slovenčinou. Pojmy Slovák a slovenský znamenajú vlastne Slovan, slovanský. V úvode svojho článku Hrdlička víta možnosť propagovať slovanský jazyk: *Štěstí, ach! Štěstí jež řeč našše slovensko-česká* (rozumej slovansko-česká) *své hlavy pozdvihovati počíná.*[28] Význam slovného spojenia slovensko-český, ktorým operuje vo svojom príspevku, treba hľadať v kontexte celého textu. Tu prekvapí informácia, aká nesmierna bola rozloha krajín, obývaných Slovákmi. Veď podľa článku siahala až kdesi po ľadové more.[29] Poznámka autora k textu však tento pojem spresňuje: *Nerozumím všudy a ve všem jednostejnou řeč Slovenskou, ale však předce Slovenskou. Všetky zajistě tu panující řeči k slovenské, jakožto k matce své se přiznávají, totižto Istrická, Dalmátská, Chorvátská, Bosnanská, Polská, Slezácká, Litvánská, Moskvanská i jiné těmto příbuzné.*[30] Ako teda vysvetliť atribút slovensko – *česká*? V súvislosti s termínom *český* Hrdlička nesporne hovorí o pravopise, teda o písanej, prípadne literárnej podobe jazyka. Pojem slovenský znamená slovanský. Pre etnické vymedzenie Slovákov Hrdlička používa osobitný termín Uhersko-Slovanský. Dnešného čitateľa *Starých novín* v súvis-

---

[26] Napokon, svedčí o tom aj oznam uverejnený v Prešpurských novinách, adresovaný čitateľom, ktorí by chceli prispievať do *Starých novín:„Komukoli pak bude dobrá libá vůle, toto chvalitebné usilování svými přídavky ozdobiti, ten nechať s podepsaním svého jména, aneb v tajnosti aby zjevně chválen byl, pánu Impressorovi odešle, a o to právě nic nepečuje komuby – toto chvalitebné umínění, nejprv na paměť bylo přišlo. Kdoby pak sobě aneb snad netroufal, aneb se právě styděl tomuto učenému tovaryšství své přídavky v slovenském snad i mateřinském jazyku odeslati, ten nechať takové v řeckém, latinském, vlachském (italiánském), francouzském, německém, uherském a jestli se líbi i židovském odešle a my takové k obecnému vzdělání naší mnohovážné veřejnosti věrně přeložíme.*" In: *Prešpurské noviny*, 1785, č. 35.

[27] Ref. 23, s. 124.

[28] *Vnešenost řeči české neb vůbec slovenské,* ref. 8, s. 417.

[29] *„Projdi zajisté kdo chceš všecky te krajiny, které od moře poledního až k půlnočnímu leží, nenaleznešli všudy Slováků.*" In: Ref. 8, s. 422.

[30] Ref. 8, s. 422.

losti so všetkým doteraz povedaným môže zaraziť ešte jedno konštatovanie hneď v úvodnej vete Hrdličkovho príspevku: *Článek tento jestli kam, tehdy ovšem vlastně do českých novín přináleží.* Možno nám pomôže trochu zmeniť prístup, akým nahliadame na *Staré noviny*. Doterajší bádatelia totiž interpretovali jednotlivé články viac-menej ako osvietenskú, projozefínsku propagandu. Z tohto hľadiska by sme Hrdličkov príspevok vyložili len ako chválu alebo obranu na český jazyk, resp. slovanskú reč, obhajobu svojbytnosti národov a ich jazyka, navyše poznačenú názormi predchádzajúceho storočia, a tým ako sa slavizmus chápal v období baroka. Na mnohých miestach – v článku – môžeme mať k tomu i dôvod. Náš pohľad sa však začne meniť, keď si uvedomíme, že článok je napísaný nielen ako obrana, ale obsahuje aj pomerne značné množstvo polemických argumentov. Analýza textu ukazuje, že príspevok vyznieva ako priama polemika s oficiálnou germanizačnou politikou. Potvrdzovali by to viaceré výroky autora, ktoré sú kriticky adresované panovníkovi Jozefovi II., ako aj argumenty, ktoré zdôvodňovali praktické potreby používania národného jazyka ako úradného. Z tohto hľadiska možno potom spomínanú úvodnú formuláciu článku chápať ako tvrdenie podporujúce tlač v národnom jazyku. Nesporne o tom svedčí i záverečná časť príspevku: *Povinnost raději tu jest každého rozumného, jednomu každému jazyku čest jeho příti, a jestli křesťanem jest se modliti, aby co nejspíše každý jazyk vyznávati mohol, že Ježíš Kristus jest Pánem v Slávě Boha Otca.*[31]

V podobnom duchu je písaný aj článok *Národ slovenský*. E. Fordinálová považuje za jeho autora Augustína Doležala.[32] Oproti predchádzajúcim článkom je výnimočný v tom, že pojmom slovenský národ autor označuje priamo slovenské etnikum. Príspevok jednak zaujímavo propaguje Papánkovu knihu *Historia gentis Slavae* (1780), pričom z nej preberá viaceré informácie, jednak polemizuje so snahami vyvrátiť legitímnosť používania slovenčiny a narušiť etnickú identitu Slovákov. Autor na viacerých miestach presne vymedzuje teritórium Slovákov, a tak nemôže byť pochýb, že myslí na slovenský, nie na slovanský národ: *Ale my toto vše na stráne zanechávajíce, s vysoce učeným, a slavným historikem národu slovenského Jiřím Papánkem neomylně se domnívame, že starodávní království slovenské: Dunaj, Moravu, Vah, Hron, Nitru, Turjec, Oravu, Ipel, Hernad, Šagov, Poprad, a jiné mnohé malé i veliké tekoucí vody v sobě obsahovalo.* [33] Autor vyzýva súkmeňovcov k záujmu o *literní umění*, ktoré umožňuje pestovanie materinského jazyka.

Analýza vybraných príspevkov zo *Starých novín* potvrdzuje, že sa v tejto vedecko-kultúrnej revue už diferencuje etnický základ kultúry. Hoci autori príspevkov prikladajú veľký význam jednotnej slovanskej pospolitosti ako veľkému, zväčša utláčanému celku, poukazujú aj na svojbytnosť národných literárnych kultúr a na potrebu ich pestovania. Koncepcia a obsahová štruktúra tejto vedecko-kultúrnej revue bola v plnom rozsahu aj premysleným prostriedkom masovej pronárodnej ofenzívy, teda takej, ktorá mala po-

---

[31] Ref. 28, s. 438.

[32] FORDINÁLOVÁ, E.: K autorstvu článku Národ slovenský v Starých novinách. In: *Slovenská literatúra*, roč. 38, 1991, č. 4, s. 329 – 332.

[33] *Národ slovenský*, ref. 8, s. 726.

zdvihnúť národ ako celok. Svedčia o tom aj viaceré kritické poznámky vydavateľa na margo odrodilých príslušníkov národa, no i názory prispievateľov jednotlivých článkov. Významnú úlohu pri budovaní „projektu rozvoja vzdelanosti a kultúry" zohrávala inštitúcia autora – *skribenta.*[34] Pojem *skribent* v tomto ponímaní predstavoval nielen autora, ale aj sprostredkovateľa vzdelanosti, učenca, učiteľa, človeka šíriaceho osvetu. Popri termíne *skribent* sa používalo aj označenie *spisovatel.* Spomedzi všetkých *skribentov* sa veľmi často spomínajú najmä tí, ktorí píšu o historických udalostiach. Na históriu sa v zmysle súvekej dobovej inštrukcie i v zmysle národno-buditeľského zámeru kládol v rámci *Starých novín* značný dôraz.

Skribent bol totiž podľa prispievateľov priamo zodpovedný za pozdvihnutie svojho národa i medzi inými etnikami. Tohto pravidla sa pridržal aj autor článku *Národ slovenský*: *Přirozená jest to věc, že každý scribent, když o svém národu píše, usiluje se, aby o takovém co nejvznešeněji mluvil. I já právě tuto reguli zachovávaje; o původu, království, králích, a kterýchkoli jiných věcech k tomuto národu přislouchajících, nemohu než co k slávě, a vznešenosti tohto národu přisluší mluviti.*[35]

Skribenti – autori, ktorí sú podľa vyššie uvedených tvrdení zodpovední za pozdvihnutie a vzdelávanie národa, prinášajú čitateľom príspevky, ktoré reprezentujú rôzne druhy *literního umění.* Zoznamujú ich s významnými európskymi kráľovskými rodmi, čím ich uvádzajú do širšieho európskeho kontextu. Všímajú si mentalitu jednotlivých národov, ich dejiny – tieto prípady používajú ako príklady kladných či záporných vlastností, aby sa podľa nich mohli Slováci správne vnútorne formovať. Vedú Slovákov k tolerancii k iným národom. Zaraďujú ich do skupiny ostatných národov, sústreďujú sa na otázku jazyka, poukazujú na dôležitosť pestovania materinského jazyka, venujú sa etymológii slov, histórii jazyka i jeho niektorým lingvistickým charakteristikám. Predkladajú čitateľom neznáme pojmy, ktoré zároveň vysvetľujú a zaraďujú podľa súvekej klasifikácie vedných disciplín, predstavujú významné osobnosti, vzdelancov, podávajú praktické príklady zo života, ktoré majú u čitateľov rozvíjať jednak mravné cítenie, jednak ich majú motivovať k správnym postojom. Praktické rady ich mali usmerniť najmä pri výchove detí, pri liečení a diagnostike niektorých ochorení a pri zavádzaní pokroku do každodenného života.

Štúdia vznikla v rámci grantového projektu VEGA 2/4111/4 Od „literního umění" k literatúre (proces utvárania domáceho literárnovedného pojmoslovia koncom 18. a na začiatku 19. storočia). Ved. riešiteľka PhDr. E. Brtáňová, CSc.

---

[34] *„Tak, kdo sobě článek o slonu aneb velrybu znějící v těchto našich listech pilně přečte, tým známější sobě samou věc učiní."* In: Ref. 23, s. 128. Vznik pojmu *spisovatel* presne zachytávajú aj **Prešpurské noviny (31. 12. 1785, č. 103)**: *spisowati ... jeho vysoce-učenost (classimus) Pán Štěpán kromp... Dosavádní* ***těchto Nowin spisovatel*** *šel za uhorského kněze do Horných Selib.* Keď si porovnáme používanie jednotlivých pojmov s Bernolákovým slovníkom, ktorý vlastne zaznamenával už fixované lexikálne jednotky, zisťujeme, že autor a skribent sa u Bernoláka nenachádzajú. Namiesto toho je tam uvedený pojem **Spisowáňí, á. n. v. spísáňí**. Spísáňí. a – conscriptio, nis, f.; das Zusammenschreiben, őszve (meg)árás.

[35] *Národ slovenský*, ref. 8, s. 721.

SUMMARY

During the period of Enlightenment the communication among intellectuals was being changed in its intensity and extent. "Public communication" was being developed in more various forms and by new means, a large scale of magazines, newspapers created a possibility to invite publics to become a participant of the "public dialogue". The addresser of it was not just a circle of scholars but the wide community of people. To make the "public dialogue " easier and to reach better quality of it, it became necessary to use domestic languages for the "public communication". One of the most important periodical, scholarly – cultural review, called *Staré noviny literního umění (Old Papers of the Art of Literature, 1785 - 86)*. The chief editor and a founder was a Lutheran priest and a scholar Ondrej Plachý. This review was of high quality reaching the contemporary European standard, in Slovak – Czech cultural context it was the only periodical of this type. Original articles of authors of Slovak origin represented the major part of the review. They promoted knowledge of many various areas of social disciplines and sciences with an aim to develop cultural consciousness of the Slovak ethnic as well as to develop their domestic language. Many of the articles were like open polemics to official policy of Vienna Royal Court with approach to Germanify other non German speaking nations of the monarchy. The authors of the review tried to persuade publics that for each one ethnic is a priority to be educated in domestic language and to have a space to develop and build up own culture.